

<https://doi.org/10.18778/8088-801-2.12>

JOLANTA ZAŁĘCZNY
(Muzeum Niepodległości w Warszawie)

BIŻUTERIA PATRIOTYCZNA PRZEJAWEM XIX-WIECZNEJ MODY CZY STOSUNKU DO OJCZYZNY

Pojęcie biżuteria (z franc. *bijou* – klejnot) oznacza przedmiot jubilerski, służący jako ozdoba ciała i stroju, wykonany z metali szlachetnych i drogich kamieni. Jej formy odpowiadały i odpowiadają aktualnym tendencjom obowiązującym w modzie. Biżuteria pełniła i nadal pełni trzy podstawowe funkcje: użytkową jako element stroju, ozdobną – do upiększania ciała oraz religijną. Historyk doda tu jeszcze jedną funkcję, którą najpełniej oddają określenia: patriotyczna i polityczna, bowiem w naszych dziejach biżuteria oprócz funkcji ozdabiania i podkreślania pozycji społecznej była też sposobem wyrażania przekonań politycznych i manifestowania uczuć patriotycznych¹. Jak podkreśla Wanda Bigoszevska:

Z określoną funkcją społeczną polskiej biżuterii patriotycznej łączy się cały zespół symboli, wizerunków, napisów i dat upamiętniających fakty, rocznice, idee i dążenia narodowe².

Spełniając więc określone funkcje społeczne, biżuteria odegrała też istotną rolę w upowszechnianiu treści patriotycznych, była najbardziej osobistą i najbardziej czytelną formą demonstrowania uczuć i dążeń niepodległościowych.

¹ Nieco inny podział znajdzie czytelnik w katalogu Muzeum Okręgowego w Koninie. Autorka, Małgorzata Gorczyca w zbiorach wydzieliła cztery kategorie: biżuteria żałobno-sentymentalna związana ze wspomnieniami o konkretnych osobach darzonych szczególnym uczuciem; biżuteria patriotyczna, której noszenie uznać można za manifestowanie uczuć patriotycznych; biżuteria religijna oraz biżuteria wykonywana dla konkretnych osób w określonej intencji (np. sygnety herbowe); M. Gorczyca, *Zbiory biżuterii Muzeum Okręgowego w Koninie, katalog. Część pierwsza*, Warszawa 1993, s. 7.

² W. Bigoszevska, *Polska biżuteria patriotyczna*, Warszawa 2003, s. 9.

Wyroby biżuteryjne o treści patriotycznej pojawiły się podczas wielkiej rewolucji francuskiej. Były to żeliwne obrączki z napisami informującymi o oddaniu złota na potrzeby państwa, a także ozdoby z symbolami rewolucyjnymi (np. czapka fryzyska). Przykładów biżuterii patriotycznej można doszukać się również we Francji napoleońskiej, w Niemczech, Włoszech, na Węgrzech, czy Słowacji.

Początków istnienia biżuterii patriotycznej w Polsce szukać należy w drugiej połowie XVIII wieku, w okresie konfederacji barskiej. Wtedy to wykonywano złote pierścienie i żelazne obrączki z wrytym hasłami konfederatów. Podobny charakter miały złote pierścienie z napisem FIDIS MANIBUS rozdawane przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego działaczom zaangażowanym w prace nad uchwaleniem Konstytucji 3 Maja.

Kolejnym wydarzeniem, z którym związane było wytwarzanie i noszenie biżuterii patriotycznej była insurekcja kościuszkowska. Wtedy pojawiły się złote obrączki z napisem „Ojczyzna swemu obrońcy” nadawane zamiast orderów najdzielniejszym żołnierzom. Były one numerowane, a otrzymało je około 60 osób³. Elementem zdobniczym biżuterii końca XVIII i początku XIX wieku był często wizerunek wodza insurekcji. Wynikało to z powszechnego kultu Kościuszki. Już podczas powstania noszono kłamry i pierścienie z portretem naczelnika oraz napisami: „Wiwat Kościuszko”, „Śmierć lub zwycięstwo za Ojczyznę”⁴. Powodem przygotowania okolicznościowej biżuterii była również śmierć naczelnika. W 1817 roku noszono żelazne pierścienie i obrączki żałobne z informacją o dacie jego śmierci⁵.

Na wystawie pamiątek kościuszkowskich w kamienicy książąt mazowieckich w Warszawie w 1917 roku znalazło się 16 eksponatów przynależnych do biżuterii patriotycznej. Były tam złote pierścionki z napisem „Ojczyzna swemu obrońcy”, z sylwetką Kościuszki z podobizną naczelnika trzymającego szablę, był pierścienek z włosami Kościuszki umieszczonymi pod szklanym wieczkiem opatrzone napisami: „Gdzie cnota – tam sława” oraz „T. Kościuszko Naczelnik w R. 1794”. Eksponowano też pierścienek srebrny z kolorową fotografią Kościuszki oraz wrytym jeźdźcem i orłem, było oczko od pierścionka z sylwetką Kościuszki, złota szpilka z medalionem Kościuszki otoczonym niebieską emalią z napisem „T. K. Przyjaciół Ludu”⁶.

³ Wykaz nazwisk odznaczonych zob. W. Bigoszevska, *op. cit.*, s. 29–30.

⁴ J. Polaczek, *Sztuka jako forma propagandy patriotycznej w powstaniu kościuszkowskim*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Historia” 2001, s. 130–144.

⁵ W. Bigoszevska, *op. cit.*, s. 35–36.

⁶ *Katalog Wystawy pamiątek Epoki Kościuszkowskiej w kamienicy ks. Mazowieckich*, oprac. E. Chwalewik, Warszawa 1917, s. 56–58. Sporo takich ozdób znajduje się współcześnie w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie oraz w Muzeum Warszawy. W zbiorach Muzeum

Okres napoleoński przyniósł nadzieję na odbudowę niepodległego państwa. Te nastroje patriotyczne znalazły odbicie w sztuce, a także w biżuterii. Wiązały się nie tylko z Napoleonem, ale przede wszystkim z księciem Józefem Poniatowskim. Fakt powstania Księstwa Warszawskiego uczczono pamiątkowymi pierścieniami z napisem: „Już jest Polska”, natomiast po upadku Napoleona popularne były żelazne pierścienie z wizerunkiem Orła i Pogoni oraz napisem: „Boże wspieray wiernych Ojczyźnie”.

Biżuteria z wizerunkami księcia Józefa wytwarzana była jeszcze za jego życia, ale jej produkcja stała się zjawiskiem masowym po śmierci bohatera w roku 1813. Na zewnętrznej stronie żelaznych albo srebrnych pierścieniach umieszczano napis: „Żył dla Ojczyzny umarł dla Sławy 19 października 1813”, zaś wewnątrz obrączki: „Bóg mi powierzył honor Polaków Jemu go tylko oddam”. Jak głosiła legenda, pierścienie wykonywano z podków księżcego konia. Co prawda,

już wówczas mówiono złośliwie, że w żaden możliwy sposób nie starczyłoby czterech podków na tak obfitą produkcję, nosiła je jednak z dobrą wiarą cała Polska⁷.

Specjalnymi pierścieniami uczczono powrót w 1814 roku wojsk polskich pod wodzą gen. Wincentego Krasińskiego. Wybito na nich napis: „Powrót do Ojczyzny – 11 sierpnia 1814”. Ponadto popularne były brosze i pierścienie z wizerunkiem Napoleona. W zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie znajduje się wykonana z brązu zawieszka z popiersiami z profili Napoleona i księcia Poniatowskiego⁸.

Jak widać, tradycja noszenia biżuterii patriotycznej w XIX-wiecznej Polsce

choć na wskroś oryginalna, nie pojawiła się znikąd. Stała za nią tradycja wcześniejszych pokoleń Polaków, które również używały biżuterii do wyrażania postaw politycznych i narodowych⁹.

Biżuteria była nie tylko ozdobą czy odznaką za zasługi, ale także znakiem rozpoznawczym organizacji spiskowych, formą upamiętnienia wydarzeń historycznych oraz wyrazem dążeń niepodległościowych narodu. Towarzystwo Prawdziwych Polaków zawiązane w Warszawie na przełomie 1814 i 1815 roku wprowadziło jako oznakę przynależności pierścienie z białego

Niepodległości jest medalion z podobizną Kościuszki, Muzeum Niepodległości w Warszawie (dalej: MN) 8564.

⁷ W. Bigoszevska, *op. cit.*, s. 43.

⁸ MN 10735.

⁹ A.M. Bauer, *Moda na czarna biżuterię*, „Niepodległość i Pamięć” 2014, nr 1–2 (45–46), s. 59.

metal z amarantową emalią oraz wyrytymi wewnątrz punktami oznaczającymi zobowiązania członków. Wileńscy studenci należący do organizacji o nazwie Plemię Sarmatów nosili obrączki z wygrawerowanymi literami „M.O.” (Miłość Ojczyzny).

W pierwszej połowie XIX wieku upowszechniły się broszki i pierścienie z Orłem i Pogonią symbolizującymi dawną Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Popularne były szpilki do krawatów, spinki do mankietów z orłem oraz elementami uzbrojenia. Dodatkowo od wewnętrznej strony umieszczano napisy mające podnieść na duchu: „Żyje Polska”, „Polska Wskreszona”, „Oby Bóg dzieło rozpoczęta oswobodzicieli Ojczyzny dokończył”.

Bizuteria okresu powstania listopadowego to zagadnienie bardzo obszerne. Stała się ona formą patriotycznego samookreślenia, manifestowania wierności Bogu i Ojczyźnie. W okresie powstania listopadowego takie pierścienie ze stali, srebra, a rzadziej złota z dumą nosiła ludność Warszawy.

Przywołując biżuterię związaną z powstaniem listopadowym, wypada wspomnieć o pierścieniach z wizerunkami lub nazwiskami dyktatorów. Nosiły więc XIX-wieczne patriotki obrączki z napisem: „Chłopiński I Dictator Pol. 5 Xbris” czy „Dwernicki”. Pierścieniem uczczono też wybuch powstania. Na jego zewnętrznej stronie było wygrawerowane hasło: „Wolność lub śmierć”, a wewnątrz data: „29-go Listopada 1830”¹⁰. Niezwykłą czią otaczano pamięć o bitwie pod Olszynką Grochowską, dlatego symbolicznej wymowy nabrały wyroby wykonane z drewna olchowego. Bizuteria przestała więc pełnić wyłącznie funkcję ozdobną, traciła cechy sztuki jubilerskiej, a stawała się formą relikwii narodowych.

Na łamach „Kuriera Polskiego” pisano:

*Pomysłowość niektórych Warszawian zamierzała zużytkować drzewo sławnej olszynki wyrobem z niego tabakierek pamiątkowych i innych drobiazgów*¹¹.

*Codziennie też Warszawianie udawali się do „olszynki” pod Grochowem, gdzie znajdowano mnóstwo kaszekietów, kul i ładunków. „Olszyna” składała się z drobnych drzewek, bardzo gęstych. Uważano, że jednego nie masz, które by parę razy nie było ugodzone kulą*¹².

Najważniejszą formą były krzyżyki z olchowych gałązek. Najprostsze wykonane były tylko z cienkich gałązek i te były oczywiście najtańsze. Inne miały ramiona okute srebrem lub złotem, w miejscu złączenia ramion umieszczano

¹⁰ W. Bigoszevska, *op. cit.*, s. 60.

¹¹ „Kurier Polski” 1831, nr 483.

¹² „Kurier Polski” 1831, nr 488.

złoty element z wygrawerowanym napisem: „Z Olszynki – 25 lutego 1831 r.” Czasem była tam miniatura gen. Sowińskiego albo herb Polski i Litwy.

Krzyżyki z gałązek olchowych były popularne także na emigracji. Surowiec przywożono z Polski, potem miejscowi mistrzowie sztuki jubilerskiej oprawiali drewno w złoto. Warto tu wspomnieć o akcji zainicjowanej w Dreźnie przez Klaudynę z Działyńskich Potocką. Na wieść o tym, że w kraju kobiety noszą na łańcuszkach drewniane krzyżyki, zorganizowała dostawę drewna olchowego i zainicjowała produkcję patriotycznych krzyżyków.

Na złote okucia do tych patriotycznych relikwii użyto dukatów, bitych podczas powstania w mennicy warszawskiej z obrączek ślubnych i innych złotych klejnotów, złożonych wówczas do skarbu na potrzeby wojska. Krzyżyki stanowiły zatem podwójną wartość: uczuciową i patriotycznej ofiary. Klaudyna do końca życia nosiła na piersiach w zwykłym krzyżu hebanowym olszowy opatrzony napisem „Z Olszynki” i datą bitwy grochowskiej¹³.

Tego typu ozdoby stały się relikwią patriotyczną otaczaną szczególną czcią. Poeta Konstanty Gaszyński pisał w roku 1833, że pamięć o Olszynie Grochowa „Polak w późny wiek przechowa”¹⁴. Krzyżyk z olchowego drewna uczynił bohaterem swojego wiersza także Artur Oppman:

*Od starej babci szarą godziną,
Gdy krwawe słońce na niebie gaśnie,
Jakieś dalekie wspomnienia płyną
Zamglone oczy patrzą z tęsknotą
Do z pamiętkami otwartej skrzyni,
Gdzie leży mały oprawny w złoto
Krzyżyk z Olszynki¹⁵.*

Wspomniana już Klaudyna Potocka nosiła jeszcze jedną niezwykłą ozdobę. Była to pięknie grawerowana bransoleta z godłami Polski i Litwy wykonana z łuski pocisku wystrzelonego pod Grochowem. Otrzymała ją od żołnierzy i oficerów, uczestników powstania, którzy dzięki jej pomocy finansowej mogli opuścić obóz dla internowanych w Prusach¹⁶.

¹³ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Promienna. Opowieść o Klaudynie z Działyńskich Potockiej*, Poznań 1976, s. 212–213. Krzyżyk przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Kórnickiej PAN.

¹⁴ K. Gaszyński, *Olszyna Grochowa*, [w:] *Poezyje Konstantego Gaszyńskiego*, Paryż 1844, s. 26.

¹⁵ A. Oppman, *Krzyżyk z Olszynki*, [w:] *Rozkwitały pąki białych róż... Wiersze i pieśni z lat 1908–1918 o Polsce, o wojnie i o żołnierzach*, wybrał, oprac. i wstępem opatrzył A. Romanowski, Warszawa 1990, s. 57.

¹⁶ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *op. cit.*, s. 203.

W okresie powstania listopadowego popularne były także broszki z Orłem, sygnety i szpilki do krawatu z herbem Polski i Litwy. Po zakończeniu walk ze srebrnych monet wybitych przez Rząd Narodowy w 1831 roku powstawały spinki do mankietów ozdobione takim herbem.

Okres po upadku powstania to nasilone represje i egzekucje działaczy niepodległościowych. Dla uczczenia pamięci skazanych wykonywano pierścienie i szpilki z ich inicjałami i datami śmierci. Szczególnym przykładem może być srebrna bransoleta z kawałkiem sznura, na którym został powieszony 31 lipca 1847 roku we Lwowie Teofil Wiśniowski¹⁷.

27 lutego 1861 roku – podczas manifestacji w 30. rocznicę bitwy pod Olszynką – padło 5 zabitych. Wtedy też kozacy połamali niesiony przez demonstrantów krzyż, co uznano za zbezczeszczenie świętości. Odtąd złamany krzyż stał się symbolem zniewolenia i zaczął pojawiać się jako element biżuterii patriotycznej i religijnej. O noszeniu miniaturowych breloków upamiętniających wydarzenia 1861 roku wspominał w swoich raportach tajny szpieg Julian Bałaszewicz (Albert Potocki)¹⁸.

Największy rozkwit biżuterii patriotycznej przypada na okres żałoby narodowej przed powstaniem styczniowym. Zastąpiła ona całkowicie tradycyjną biżuterię, bowiem kobiety nie nosiły wówczas żadnych ozdób, oprócz tzw. czarnej biżuterii z symbolami męczeństwa. Biżuterię wykonywano z pospolitych materiałów: drewno, stal, barwna emalia, szkło. Powszechne było noszenie żelaznych krzyży, broszek, bransolet, pierścieni z datami krwawych manifestacji (25 i 27 lutego). Stosowane motywy zdobnicze miały bardzo wymowny charakter: korona cierniowa, łańcuchy, pięć krzyży symbolizujących pięciu zabitych, kajdany, serce, panoplia, kotwica¹⁹. Helena Duninówna tak opisywała noszoną wówczas biżuterię:

[...] bransolety z żelaznych ogniów, przypominające kajdany, broszki w kształcie cierniowej korony, obrączki – czarne, emaliowane, ze srebrnym orzełkiem. Czarne krzyżyki na równie czarnej, wąskiej aksamitce, a nawet i pokaźne krzyże – u długim łańcuchu. Zwisają na piersi, czasem bardzo nisko, czasem – te mniejsze – u samej szyi, tuż pod brodą. I medaliony z lawy, owalne, najczęściej, otwierane. W nich pamiąteczki małe jakichś dni najsmutniejszych, najgorszych. Pasemko włosów, malutki „daguerotyp”, miniaturka...²⁰

¹⁷ Kawałek sznura został umieszczony w srebrnej bransolecie ozdobionej ornamentem roślinnym, zob.: W. Bigoszevska, *op. cit.*, s. 73.

¹⁸ A. Potocki, *Raporty szpiega*, Wybór, oprac. i studium wstępne R. Gerber, t. I, Warszawa 1973, s. 208.

¹⁹ Wymowę tych symboli przeanalizował Paweł Bezak, *Biżuteria patriotyczna doby Powstania Styczniowego*, „Niepodległość i Pamięć” 2013, nr 1–2 (41–42), s. 115–116.

²⁰ H. Duninówna, *Warszawskie nowinki 1815–1900*, Warszawa 1970, s. 199.

Ryc. 1. Łańcuszek z krzyżem z okresu żałoby narodowej
(źródło: MN 39272 fot. Tadeusz Stani, 3 listopada 2011)

Zakończona rozlewem krwi manifestacja 12 kwietnia 1861 roku spowodowała, że

całe miasto przybrało żałobę. Wszystkie sklepy w jednej chwili założyły swe okna wystawowe tylko żałobnymi przedmiotami. Mężczyźni krepę i białe sznureczki włożyli na kapelusze, kobiety tylko czarno ubrane, z welonami krepowymi mogły pokazywać się na ulicy. Przedmioty żałobne, jak krepa, czarne rękawiczki do bajecznych cen doszły, gdyż były wyczerpane²¹.

Wśród kobiet popularne były hebanowe krzyże zawieszone wysoko pod szyją na czarnej wstążce. Także mężczyźni ulegli patriotycznej modzie, stroje męskie zdobiły zegarki, szpilki do krawata z orłem, klamry do pasa z herbami czy orłem. Wielu nosiło w klapach oznaki żałoby. Patriotyczny wydźwięk miały też typowo polskie stroje: czamary, buty z cholewami, kontusze, czamary, konfederatki. Jak pisał w raporcie agent Julian Bałaszewicz:

osoby, które noszą czamary i konfederatki [...] to w większości zwolennicy rewolucji. [...] Na podstawie tych ubiorów, a także innych oznak, jak szpilki, pierścionki, spinki, sporządzono spis agentów Komitetu Centralnego²².

²¹ J. Prendowska, *Moje wspomnienia*, przygotowanie do druku, przedmowa, przypisy E. Kozłowski i K. Olszański, Kraków 1962, s. 32.

²² A. Potocki, *op. cit.*, t. 1, s. 217.

Anonimowy świadek zapisał:

Po sklepach i składach sprzedawano pasy z klamrami blaszanymi, na których odcisnięte było wyobrażenie krzyża złamanego i nieuniknionej korony cierniowej i palmy męczeńskiej, kobiety nosiły broszki, szpilki i medaliony, przeważnie zawy wyrabiane, z takimiż emblematami; bransoletki formie kajdan, pierścionki z orłami polskimi i pogonią litewską²³.

Tragiczne wydarzenia w stolicy upamiętniały specjalnie z tej okazji wykonane medaliki. Wzmiankę o nich znajdujemy w liście Mieczysława Romanowskiego do Józefy Skwarczyńskiej z 22 października 1861 roku, w którym wspominał o wysłanym stryjence medaliku wybitym na pamiątkę rzezi warszawskiej²⁴.

Czarny strój w połączeniu z żałobną biżuterią stał się formą demonstracji patriotyzmu i postawy wobec zaborcy. Nawet małe dziewczynki bawiły się lalkami ubranymi w żałobne stroje. Zabawki były z reguły czarne, obręcze do zabawy owijano taśmą w kolorach narodowych²⁵.

Zjawisko zwane „czarną modą”, które wybuchło w Polsce w 1861 roku trwało do chwili ukazania się carskiego dekrety o amnestii, czyli do roku 1866. Wtedy to – jak czytamy w pamiętnikach z epoki –

Naród przywdział grubą żałobę. Nasze dziewice rzuciły błyskotki i jaskrawe szaty przybierając skromne, czarne suknie. Wszyscy wraz ze strojem spoważnieli²⁶.

W roku 1861 na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” zamieszczono ilustrację przedstawiającą *Ubiory niewiast tegoczesnych wg rysunku Kossaka*²⁷. Wśród nich dama, cała w czerni,

żałobna, z nalotem krepowego woalika na małym – bez rondka – kapelusiki, bez najmniejszego nawet rąbeczka bieli. Kobieta, ta najpoważniejsza nawet, najzacniejsza – zawsze pozostanie kobietą. Trzeba jej zasugerować piękno tego żałobnego stroju, zachęcić, podtrzymać²⁸.

²³ Cyt. za: W. Bigoszeńska, *op. cit.*, s. 89.

²⁴ W promieniu Lwowa, Żukowa i Medyki. Listy Mieczysława Romanowskiego 1853–1863, oprac. i wstępem poprzedzili B. Gawin i Z. Sudolski, Warszawa 1972, s. 251.

²⁵ M. Moźdzynska-Nawotka, *Żałoba narodowa: rozpięta między modą, obyczajem a historią*, <http://kultura.wp.pl/kat,98354,title,Zaloba-narodowa-rozpieta-miedzy-moda-obyczajem-a-historia,wid,10508699,wiadomosc.html> [dostęp: 10.09.2016].

²⁶ S. Szulc, *Pamiętnik kapelana księdza Serafina Szulca*, [w:] A. Giller, *Polska w walce. Zbiór wspomnień i pamiętników z dziejów naszego wyjarzmienia*, Paryż 1868, s. 74.

²⁷ „Tygodnik Ilustrowany 1861”, nr 85, s. 177.

²⁸ H. Duninówna, *Warszawskie nowinki 1815–1900*, Warszawa 1970, s. 198.

Do noszenia żałobnego stroju nawoływała Maria Ilnicka w wierszu *Do sióstr moich*. Utwór otwiera apostrofa do Polek „w szatach sieroczej żałoby”, a dalej znalazły się także wymowne słowa:

*Niech czarna suknia Polki świadczy wobec świata
O najstraszniejszym gwałcie zbrodniczych bezprawii...*²⁹.

Inny anonimowy autor apelował:

*Rodacy! Pstra odzież dziś w głowie pstrość znaczy,
Na grobie Ojczyzny nam strojnij w żałobie*³⁰.

Powszechnie noszono stroje staropolskie, jak podkreśla Franciszka Ramotowska, „a w szczególności, drażniące oko zaborcy, konfederatki. Biżuterię zastąpiono emblematami narodowymi”³¹.

Kiedy w sierpniu 1862 roku wykonano wyrok na trzech sprawcach zamachów na księcia Konstantego i Aleksandra Wielopolskiego, natychmiast na pamiątkę straconych wykonano biżuterię patriotyczną. Pogłębiająca się żałoba narodowa spowodowała więc intensywny rozkwit biżuterii. Czarne suknie zdobiły żeliwne krzyże z datami egzekucji lub manifestacji, medaliki z wizerunkiem Matki Boskiej i złamanym krzyżem, wieńcem cierniowym czy gałązką palmy. Na palcach kobiet pojawiały się pokryte czarną emalią obrączki z podobnymi elementami dekoracyjnymi. Powszechne były pierścionki z podwójnego skręconego

Ryc. 2. Zawieszka w formie kotwicy – symbolu nadziei – z orłem
(źródło: MN 39294 fot. Tadeusz Stani, 3 listopada 2011)

²⁹ Ibidem.

³⁰ Cyt. za: J. Michniewska, „*Półki łańcuch niewoli karki wolnych krwawi*”. *Polska żałoba narodowa 1861–1866*, „Świętokrzyskie. Środowisko. Dziedzictwo kulturowe. Edukacja regionalna” 2013, nr 11 (15), s. 11.

³¹ F. Ramotowska, *Rząd carski wobec manifestacji patriotycznych w Królestwie Polskim w latach 1860–1862*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 41.

Ryc. 3. Srebrna bransoleta z motywem kotwicy
(źródło: MN 39234 fot. Tadeusz Stani, 3 listopada 2011)

drotu z wkomponowanymi motywami orła, krzyża, kotwicy, serca czy kłódki. Noszono też srebrne brosze zdobione koroną cierniową, wewnątrz której umieszczone były krzyże, kotwice, orzeł, Pogoń. Pojawiły się czarne naszyjniki i korale, wykonane z laki, rogu, drewna, szkła czy kamieni. Do zdobienia używane były agaty i gagaty, onyksy, kazeina, czarna emalia, ebonit, heban, czarny dąb.

Taka biżuteria wzmagała uczucia religijno-patriotyczne, otaczana była czcią i jako pamiątka rodzinna przekazywana była z pokolenia na pokolenie. Jak konkluduje Wanda Bigoszevska:

Charakterystyczna emblematyka okresu żałoby narodowej 1861–1863 miała, jak się po latach okazało, wielką siłę oddziaływania. Owe krzyże, palmy męczeńskie, korony cierniowe, znaki wiary, nadziei i miłości weszły na zawsze do panteonu pamięci narodu³².

W latach sześćdziesiątych XIX wieku – co doskonale oddają fotografie i obrazy z epoki – pojawił się swoisty kanon patriotycznego stroju kobiecego. Odzież żałobna, choć smutna i skromna, nie była pozbawiona uroku, a biżuteria bywała wyszukana. Zdarzało się, że czarne naszyjniki wykonano z hebanowego drewna, na grubych łańcuchach zawieszano medaliony z podobizną członka rodziny zesłanego na Sybir. Noszono żelazne brosze, szpile, kolczyki, bransolety. Czarne drewniane korale wiązano tak, by przypominało to pętle.

³² W. Bigoszevska, *op. cit.*, s. 92.

Ryc. 4. Srebrna zawieszka z okresu powstania styczniowego z godłem dawnej Rzeczypospolitej (źródło: MN 39276 fot. Tadeusz Stani, 3 listopada 2011)

Ryc. 5. Srebrna zawieszka z elementami panoplium nawiązującymi do insurekcji kościuszkowskiej (źródło: MN 32925 fot. Tadeusz Stani, 3 listopada 2011)

W okresie powstania zmieniła się symbolika biżuterii patriotycznej. Często pojawiał się motyw dwudzielnego godła z Orłem i Pogonią, wprowadzano motywy wojskowe (szable, proporce, kule armatnie, kosy), powszechne stały się spinki do mankietów z godłem, klamry przy pasach, na których umieszczano podobiznę Kościuszki, godła. Noszono krzyżyki z napisem „Pamiętka” oraz miejscem i datą bitwy.

Żałoba narodowa potęgowała szczególny klimat doby powstania. Jej demonstracyjne noszenie było przejawem buntu i dowodem odwagi, bowiem władze zaborcze zwalczały patriotyczne postawy Polaków.

Namiestnik carski Mikołaj Suchozanet informował Aleksandra II, że w sierpniu 1861 roku osoby aresztowane były nawet za „noszenie zabronionych pasów w rodzaju sznurka z kółkiem”³³. Najczęstszym powodem represji było noszenie zakazanego polskiego stroju oraz biżuterii patriotycznej. W „Gazecie Warszawskiej” z 21 sierpnia 1861 roku informowano, że obowiązuje całkowity zakaz używania wszelkich oznak politycznych oraz strojów „niezwyczajnych”³⁴. Zabroniona była sprzedaż oznak żałobnych,

³³ F. Ramotowska, *op. cit.*, s. 173, przypis 254.

³⁴ „Gazeta Warszawska” 1861, nr 199.

„niezwykłych” ubiorów, konfederatek, czamarek, kontuszów, szarf i kokard w kolorach narodowych, jak również guzików, pierścieni i szpilek z orłem lub herbami połączonymi Litwy i Polski. Łamanie zakazu narażało na kary. Aleksandra Horalka z Białej aresztowano za

*użycie kapelusza czarnego słomkowego z czarną wstążką, a Edmunda Fabryckiego za krzyżyk, którymi krawat był spięty*³⁵.

Warto podkreślić, że powszechne było przekazywanie złotej biżuterii na potrzeby powstańców. Wspominał o tym Nikołaj Berg, pisząc o polskich kobietach, które chciały

*pokazać, że i one są członkami wielkiej patriotycznej rodziny, wiernymi córami budzącej się ojczyzny, i nie mniej gotowe do wszelkich ofiar. Jako też istotnie, nie jedna para ostatnich, drogich sercu kolczyków, wrzuconą została do czapki Leja, wystawionej przez okno w hotelu Europejskim, lub też potajemnie dostała się do rąk księdza albo kogo innego zbierającego „Składki” na sprawę ojczyzny*³⁶.

Prowadzona przez carski rząd walka okazała się jednak nieskuteczna. W raporcie namiestnika Królestwa Polskiego Aleksandra Lüdersa ze stycznia 1862 roku czytamy: „damy nie zdejmują żałoby, mężczyźni pokazują się w zakazanej odzieży”³⁷.

Wybuchowi powstania towarzyszyło nasilające się demonstrowanie uczuć patriotycznych poprzez konsekwentne noszenie żałoby. W tej sytuacji w połowie roku 1863 władze podjęły ostrą walkę z wszelkimi przejawami oporu. Zakładanie czarnych strojów i elementów o wyraźnej wymowie patriotycznej zostało zakazane. Nawet kobiety noszące żałobę po stracie bliskich musiały okazać się stosownym dokumentem. W przypadku jego braku musiały liczyć się z konsekwencją kary pieniężnej lub aresztu. Tępione były wszelkie przejawy patriotyzmu w modzie.

*Zaczepiano na ulicy kobiety noszące czarne krzyżyki, medaliki, mężczyźni zaś za symboliczne szpilki krawatowe, łańcuszki czarne na kamizelkach. Kolor czarny w ogóle lub czarny z białym uznano za symbol protestu i, jako taki, prześladowano*³⁸.

³⁵ F. Ramotowska, *op. cit.*, s. 271.

³⁶ N.W. Berg, *Pamiętniki o polskich spiskach i powstaniach 1831–1862*, Kraków 1894, s. 239.

³⁷ F. Ramotowska, *op. cit.*, s. 305.

³⁸ A. Kraushar, *Warszawa historyczna i dzisiejsza. Zarys kulturalno-obyczajowy*, Lwów–Warszawa–Kraków 1927, s. 235.

Obawiając się, że represje carskie zbyt mocno uderzą w patriotycznie nastawione społeczeństwo, 29 października 1863 roku władze powstańcze wydały specjalna odezwę, w której wzywano do zaniechania noszenia żałoby.

Żałobny ubiór naszych niewiast ma teraz służyć wrogom naszym za pozór do nowych, w dziejach cywilizowanego świata niesłychanych okrucieństw. Żałoba narodowa, pamiętamy to wszyscy, była wpływem dobrowolnego i powszechnego popędu narodu [...] Gdyby Moskwa groziła nam tylko majątkową ruiną [...] nie zadziwiłoby świata wytrwanie w przyjętym obyczaju żałoby. Są jednak świętości, dla ocalenia których należy poświęcić najdroższe uczucia serca, do takich świętości prawy Polak zalicza honor i wstyd niewieści [...] Dlatego też Rząd Narodowy w zdjęciu żałoby nie będzie widział odstępstwa od świętej sprawy [...] Każdy, byle prosty i skromny ubiór, jaki Polka przywdzieje, będzie dla niej żałobą. Nie potrzebujemy protestować kolorem sukni, kiedy krwią protestujemy przeciw najazdowi³⁹.

Carscy urzędnicy określali biżuterię patriotyczną pogardliwym określeniem „żałobne paciorki”, ale mieli świadomość znaczenia tej formy demonstrowania uczuć i dlatego wprowadzano ostre przepisy. Policmajster Łodzi major Kaliński 21 stycznia 1864 roku wydał zarządzenie zabraniające noszenia żałoby, a w szczególności eksponowania „znaków emblematycznych, popiersi na broszkach, spinkach i t.p. kobiecych strojach [...]”⁴⁰.

Pomimo wspomnianego wcześniej apelu Rządu Narodowego o zaprzestanie żałobnej manifestacji, kobiety nadal z uporem nosiły żałobne stroje, a czarne suknie zdobiły wciąż emblematy patriotyczne: szpilki, brosze, pierścienie z godłem, czarne kapelusze z narodową kokardą.

Polacy zaczęli respektować tę decyzję dopiero w roku 1866 po ogłoszeniu przez cara amnestii dla powstańców. Jednak nawet gdy porzucono żałobną odzież i w strojach zaczęły pojawiać się kolory, to dominował fiolet, który w świecie mody jest barwą półżałobną. Zdarzało się, że niektóre Polki nosiły czarną biżuterię aż do momentu odrodzenia Polski w 1918 roku.

Przykłady biżuterii patriotycznej znajdują się w zbiorach wielu muzeów. Poza Muzeum Niepodległości w Warszawie⁴¹ także w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie i w Białymstoku, w Muzeum Warszawy⁴², w Muzeum

³⁹ *Odezwa o rezygnacji z żałoby narodowej*, [w:] *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Tymczasowego 1862–1864*, oprac. E. Halicz, S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1968, s. 256–267.

⁴⁰ Cyt. za: A.M. Bauer, *op. cit.*, s. 57–58.

⁴¹ *Polska biżuteria patriotyczna w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie 14 maja – 7 sierpnia 2011. Katalog wystawy*, Warszawa 2011.

⁴² G. Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań narodowych w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 1988; M. Siwińska, *Biżuteria patriotyczna związana z powstaniem*

Mazowieckim w Płocku⁴³. Można na nie natrafić w muzeach lokalnych (Muzeum Cystersów w Wąchocku, Łowiczu, Chrzanowie, Gliwicach).

Rozsypane w wielu zbiorach historycznych – podkreśla Anna Maria Bauer – [...] są swoistymi drobiazgami – okruchami patriotyzmu – pochodzącymi ze świadomości naszych przodków. Przechowują w sobie pamięć narodową i dlatego, mimo swojej skromności, mają bardzo specjalne znaczenie⁴⁴.

Noszenie biżuterii patriotycznej było nie tylko przejawem mody. Miało o wiele szerszy wymiar. Stanowiło bowiem formę jawnego oporu wobec zaborcy, sposób oddawania hołdu bohaterom kolejnych zrywów niepodległościowych, było pomysłem na przypominanie społeczeństwu ważnych wydarzeń i ich uczestników, ale przede wszystkim było manifestacją poglądów politycznych i stosunku do zniewolonej ojczyzny.

SUMMARY

Patriotic jewelry as XIXth century fashion and attitude towards the homeland

During the history of Poland jewelry was not only used for decoration, it was one of the means of manifesting patriotic values. The origins of patriotic jewelry goes back to XVIIIth century, during Kościuszko Uprising. Later, patriotic jewelry was an integral part of all subsequent uprisings. By using national symbols it became a way of expressing patriotic feelings and manifesting resistance against government in all Polish Partitions. The notable elements of patriotic jewelry were an eagle, a cross, an anchor, a heart and bows in national colors. In the XIXth century wearing patriotic jewelry were strictly forbidden in all Polish Partitions.

styczniowym. Uzupełnienie kolekcji Muzeum Historycznego m. st. Warszawy, „Almanach Muzealny” 2013, nr 7, s. 112–126.

⁴³ K. Stołoska-Fuz, *Patriotyczne pamiątki*, „Nasze Korzenie” 2012, nr 3, s. 20–22.

⁴⁴ A.M. Bauer, *op. cit.*, s. 63.